ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય ત્રીજો

અધ્યાય બીજામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સમજાવ્યું કે આ બુદ્ધિ તારા માટે જ્ઞાનમાર્ગના વિષયમાં કહી. કઈ બુદ્ધિ ? એ જ કે તું યુદ્ધ કર. વિજયી બનીશ તો ઉત્તમોત્તમ સ્થાન પામીશ અને હારીશ તો દેવત્વ. વિજયમાં સર્વસ્વ છે અને પરાજયમાં દેવત્વ છે. કંઈક તો મળે જ છે. માટે આ દૃષ્ટિએ લાભ અને હાનિ બન્નેમાં કંઈક ને કંઈક મળે છે. કંઈ પણ ગુમાવવા જેવું નથી. વળી, કહ્યું કે હવે તું નિષ્કામ કર્મયોગના વિશે સાંભળ, તે વિચારથી તું કર્મના બંધનોથી સારી રીતે છૂટી જઈશ. પછી એની વિશેષતાઓ ઉપર ધ્યાન દોર્યું. કર્મ કરતી વખતે રાખવાની જરૂરી સાવધાની વિશે ભાર મૂક્યો કે ફળની વાસનાવાળા ન થવું. ઈચ્છાઓથી મુક્ત થઈને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા, અને કર્મ કરવામાં પણ તું શ્રદ્ધારહિત પણ થઈશ નહિ. આટલું કરવાથી તું કર્મનાં બંધનથી મુક્ત તો થઈશ; પરંતુ માર્ગમાં પોતાની સ્થિતિ દેખી શકીશ નહિ.

હવે અર્જુનને નિષ્કામ કર્મયોગની સરખામણીમાં જ્ઞાનમાર્ગ સરળ અને ફળદાયી દેખાવા લાગ્યો. તેણે પ્રશ્ન કર્યો : હે જનાર્દન ! નિષ્કામ કર્મની અપેક્ષાએ જ્ઞાનમાર્ગ આપની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે, તો પછી મને ભયંકર કર્મમાં શા માટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? પ્રશ્ન સ્વાભાવિક હતો. માની લઈએ કે એક જ સ્થળ પર પહોંચવાના બે માર્ગ હોય. જો તમારે ખરેખર

માર્ગ પર આગળ જવું છે તો તમે જરૂર પૂછશો કે આમાંથી કયો માર્ગ સુગમ છે ? જો એમ ન કરો તો તમે પથિક નથી. બરાબર આ જ રીતે અર્જુને પણ પ્રશ્ન કર્યો :

अर्जुन उवाचः-

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्माणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

લોકો પર દયા કરનારા હે જનાર્દન ! નિષ્કામ કર્મયોગની અપેક્ષાએ જ્ઞાનયોગ આપને ઉત્તમ લાગે છે. તો આપ મને ભયંકર નિષ્કામ કર્મયોગમાં શા માટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? નિષ્કામ કર્મયોગમાં અર્જુનને ભયંકરતા દેખાઈ કારમ કે તેમાં કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર છે, ફળમાં ક્યારેય નહિ. કર્મ કરવામાં અશ્રદ્ધા પણ ન હજો અને નિરંતર સમર્પણની ભાવના સાથે યોગ પર દૃષ્ટિ રાખીને કર્મ કર્યે જા.

જ્ઞાનમાર્ગમાં હારી જઈશ તો દેવત્વ મેળવીશ અને જીતીશ તો ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ પામીશ. પોતાનો લાભ-ગેરલાભ પોતે વિચારીને આગળ વધવાનું છે. આ રીતે અર્જુનને નિષ્કામ કર્મયોગની અપેક્ષાએ જ્ઞાનયોગ સરળ લાગ્યો. તેથી એણે કહ્યું -

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

આપ આવાં મિશ્ર વચનોથી મારી બુદ્ધિને મોહિત કરો છો. આપ તો મારી બુદ્ધિનો મોહ દૂર કરવા માટે પ્રવૃત્ત છો. આથી આમાંથી એક નિશ્ચય કરીને મને કહો જેનાથી હું 'શ્રેય' - પરમકલ્યાણ રૂપ મોક્ષ મેળવી શકું. આ વિષે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું -

श्री भगवानुवाचः-

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન ! આ સંસારમાં સત્યની શોધના બે માર્ગ મારા દ્વારા પહેલાં કહેવામાં આવ્યા છે. પહેલાંનો અર્થ ક્યારેય સત્યયુગ અથવા ત્રેતાયુગમાં એવો નથી, પરંતુ હમણાં જ જેને બીજા અધ્યાયમાં કહ્યો છે. જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાનમાર્ગ અને યોગીઓ માટે નિષ્કામ કર્મ બતાવ્યો છે. બંને માર્ગ અનુસાર કર્મ તો કરવું જ પડશે. 'કર્મ' અનિવાર્ય છે.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

હે અર્જુન ! ન તો મનુષ્ય કર્મનો આરંભ ન કરીને નિષ્કર્મની અંતિમ સ્થતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ન તો આરંભ કરેલી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવા માત્રથી ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપી પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હવે તને જ્ઞાનમાર્ગ યોગ્ય લાગે કે નિષ્કામ કર્મનો માર્ગ યોગ્ય લાગે (પરંતુ) બંનેમાં કર્મ તો કરવું જ પડશે.

મોટે ભાગે લોકો અહીં ભગવતપથનો ટૂંકો માર્ગ અને બચાવ શોધવા લાગે છે. "કર્મનો આરંભ જ ન કરવો - થઈ ગયા નિષ્કર્મી !" ક્યાંક આવો ભ્રમ ન રહી જાય એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે કર્મનો આરંભ ન કરીને કોઈ પણ નિષ્કર્મી બની શકતું નથી. શુભ-અશુભ કર્મોનો જ્યાં અંત છે, એ પરમ નિષ્કર્મતાની તે સ્થિતિ પણ કર્મ કરીને જ મેળવી શકાય છે. એમ તો એ રીતે ઘણા બધા લોકો કહે છે "અમે તો જ્ઞાનમાર્ગી છીએ. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો કર્મ છે જ નહિ." આવું માનીને કર્મનો ત્યાગ કરનારા જ્ઞાની નથી હોતા. આરંભેલી કોઈપણ ક્રિયા ત્યાગવા માત્રથી ભગવાનના સાક્ષાત્કાર રૂપી પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ; કારણ કે -

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ કાળે એક ક્ષણવાર પણ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી; કારણ કે બધા જ લોકો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો દ્વારા વિવશ થઈને કર્મ કરે છે. પ્રકૃતિ અને તેના દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો જ્યાં સુધી ટકે છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ માણસ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતો નથી.

અધ્યાય ચોથાના તેત્રીસમા શ્લોકમાં અને સાડત્રીસમાં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે - સર્વ કોઈ કર્મ જ્ઞાનમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સંપૂર્ણ કર્મોને ભસ્મ કરી દે છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે - કર્મ કર્યા વગર કોઈ રહી શકતું જ નથી. છેવટે તે મહાપુરુષ શું કહે છે? એનો આશય એ છે કે યજ્ઞ કરતાં કરતાં ત્રણ ગુણોથી પર થઈ જવાય ત્યારે મનનો વિલય થાય છે અને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થતાં યજ્ઞનું ફળ આવતાં કર્મ શેષ થઈ જાય છે. એ નિર્ધારિત પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા વગર કર્મ મટતાં નથી; પ્રકૃતિ પીછો છોડતી નથી.

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः च उच्यते ॥६॥

આટલું જાણ્યા પછી પણ મૂર્ખ લોકો પોતાની ઇન્દ્રિયોને હઠથી રોકી મનથી વિષયોનું સ્મરણ કરતા રહે છે. તે મિથ્યાચારી - આડંબર કરનારા છે. પાખંડી છે, નહિ કે જ્ઞાની ! એ સિદ્ધ છે કે શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પણ આવી જ રૂઢિઓ હતી. લોકો જે કરવા યોગ્ય હોય તે છોડી ઇન્દ્રિયોને હઠથી રોકીને બેસી જતા અને કહેતા કે 'હું જ્ઞાની છું', 'પૂર્ણ છું' પણ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તે ધૂર્ત છે. જ્ઞાનમાર્ગ સારો લાગે કે નિષ્કામ કર્મયોગ, બંને માર્ગમાં કર્મ તો કરવું જ પડશે.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

હે અર્જુન ! જે પુરુષ નથી ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને - મનમાં પણ વાસનાઓનું સ્ફુરણ ન થાય, સંપૂર્ણ રીતે અનાસક્ત બનીને કર્મેન્દ્રિયથી કર્મયોગનું આચરણ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે. ઠીક છે, સમજાઈ ગયું કે કર્મનું આચરણ કરવું; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે કયું કર્મ કરવું ? તે વિશે કહે છે કે-

नियतं कुरुकर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धयेदकर्मणः ॥८॥

હે અર્જુન ! તું ચોક્કસ નિર્ધારિત કરેલાં કર્મ કર. એટલે કે કર્મ તો ઘણાં છે. તેમાંથી કોઈ એક પસંદ કરેલું છે તે નિયત કર્મ કર. કોઈ પણ

કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે કે તું કર્મ કરતો રહીશ, થોડો આગળ વધીશ એટલે આગળ દર્શાવ્યું છે તેમ સમજાઈ જશે કે કર્મ જન્મ-મરણના ભયથી ઉદ્ધાર કરી દેનાર છે; માટે તે શ્રેષ્ઠ છે. કર્મ નહીં કરે તો તારી શરીરયાત્રા પણ ચાલશે નહીં. શરીરયાત્રાનો લોકો અર્થ કરે છે 'શરીરનિર્વાહ'. કેવો શરીરનિર્વાહ ? શું તમે શરીર છો ? આ પુરુષ અનેક યુગોથી, જન્મજન્માંતરથી શરીરની યાત્રા કરતો ચાલ્યો આવે છે. જેમ કપડું જીર્ણ થયું તો બીજું, ત્રીજું ધારણ કર્યું. આ રીતે કીટ, પતંગિયાથી માંડી માનવ સુધી, બ્રહ્માથી લઈ સમગ્ર જગત પરિવર્તનશીલ છે. ઉપર નીચે અનેક યોનિઓમાં આ જીવ એકધારી શરીરોની યાત્રા કરતો રહ્યો છે. કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે જે આ યાત્રાને સિદ્ધ કરી દે, પૂર્ણ કરી દે છે. માની લો, એક જન્મ લેવો પડે તો યાત્રા ચાલુ જ છે. હાલ તો પથિક ચાલી રહ્યો છે. તે બીજાં શરીરોની યાત્રા કરી રહ્યો છે. યાત્રા ત્યારે જ પૂરી થાય જ્યારે 'ગંતવ્ય' - લક્ષ્યસ્થળ આવી જાય. પરમાત્મામાં સ્થિતિ થાય પછી આ આત્માને શરીરની યાત્રા કરવી પડતી નથી. એટલે કે શરીર-ત્યાગ અને શરીર-ધારણ કરવાનો ક્રમ સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે કે તેનાથી પુરુષને ફરી શરીર યાત્રા કરવી પડતી નથી.'**मोक्ष्यसेऽशुभात् (४/१६)**' હે અર્જુન, આ કર્મ કરીને તું સંસારના બંધન - 'અશુભ'થી છૂટકારો મેળવીશ. કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે કે જે સંસારના બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે છે.

હવે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તે નિર્ધારિત કર્મ કયું ? આ વિષે કહે છે –

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥९॥

હે અર્જુન ! યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. સ્પષ્ટ છે કે કર્મ જ એક નિર્ધારિત પ્રક્રિયા છે. એ સિવાયનાં જે કર્મો થાય છે તે શું કર્મ નથી ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે 'ના, તે કર્મ નથી.' '**अन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः**' -આ યજ્ઞની પ્રક્રિયા સિવાય દુનિયામાં જે કંઈ કરવામાં આવે છે, આખું જગત

રાત-દિવસ જેમાં ડૂબેલું રહે છે તે આ લોકનું એક બંધન છે; નહિ તે કર્મ છે. કર્મ તો **'मोक्ष्यसेऽशुभात्'** 'અશુભ' અર્થાત્ સંસારબંધનથી છુટકારો અપાવનારું છે. માત્ર યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. જે કરવાથી યજ્ઞ પૂર્ણ થાય છે તે આચરણ કર્મ છે. આથી હે અર્જુન આ યજ્ઞની પૂર્તિને માટે સંગદોષથી અલગ રહીને સારી રીતે કર્મનું આચરણ કર. સંગદોષથી અલગ થયા વગર આ કર્મ થાય જ નહિ.

હવે સમજાઈ ગયું કે 'યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે.' પરંતુ અહીં ફરીથી એક નવો પ્રશ્ન જાગ્યો કે કરવા યોગ્ય યજ્ઞ કયો ? આ માટે શ્રીકૃષ્ણ પહેલાં યજ્ઞ વિશે બતાવ્યા વિના યજ્ઞ ક્યાંથી આવ્યો ? એ શું આપે છે ? પહેલાં એની બધી વિશેષતાઓ સમજાવી, અને છેક ચોથા અધ્યાયમાં જઈ સ્પષ્ટ કર્યું કે આ યજ્ઞ શું છે ? તે આપણે કરીએ અને તે કરવાથી આપણાથી 'કર્મ' થવા લાગે.યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની શૈલી સ્પષ્ટ છે કે જે વસ્તુનું ચિત્રણ કરવાનું હોય તે વસ્તુની વિશિષ્ટતાઓને તે પહેલાં આલેખે છે, જેમાથી પ્રથમ શ્રદ્ધા જાગ્રત થાય. પછી તે કર્મ કરતાં રાખવાની સાવધાનીઓ વિશે સમજણ આપે છે અને છેલ્લે મુખ્ય સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરે છે.

યાદ રાખો કે અહીં શ્રીકૃષ્ણે કર્મના બીજા અંગ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો કે કર્મ એક નિર્ધારિત ક્રિયા છે (રોજ-બ-રોજ) જે કંઈ કરવામાં આવે તે કર્મ નથી.

અધ્યાય બીજામાં પહેલી વાર કર્મ વિષે કહ્યું અને એની વિશેષતાઓ ઉપર ભાર મૂક્યો. એમાં ધ્યાનમાં લેવાની સાવધાનીઓ વિષે સમજણ આપી પરંતુ કર્મ શું છે ? એ ન બતાવ્યું. અહીં અધ્યાય ત્રણમાં બતાવ્યું કે કોઈ કર્મ કર્યા વગર રહી શકતું નથી. પ્રકૃતિને વશ થઈને માનવી કર્મ કરે છે. તે ઉપરાંત જે લોકો પોતાની ઇન્દ્રિયોને બળજબરીથી રોકીને કેવળ મનથી પણ વિષયોનું ચિંતન કરે છે તે દંભી છે, અર્થાત્ દંભનું આચરણ કરનારા છે માટે હે અર્જુન ! મનથી ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં લઈને કર્મ કર. હજી પ્રશ્ન તો એવો ને એવો જ રહ્યો કે કયું કર્મ કરવું ? આ વિશે યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હે અર્જુન ! તું નિર્ધારિત કરેલું કર્મ કર.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે નિર્ધારિત કર્મ શું છે; જે આપણે કરીએ, ત્યારે બતાવ્યું કે યજ્ઞને કાર્યનું રૂપ આપવું તે જ કર્મ છે. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે યજ્ઞ શું છે ? અહીં યજ્ઞની ઉત્પત્તિ, વિશેષતા બતાવીને જ શાંત થઈ જાય છે. આગળ ચોથા અધ્યાયમાં યજ્ઞનું સ્પષ્ટ ખીલેલું સ્વરૂપ જોવા મળશે તેનું આચરણ તે જ 'કર્મ' છે.

કર્મની આ પરિભાષા, ગીતાને સમજવાની ચાવી છે. યજ્ઞ ઉપરાંત દુનિયામાં લોકો કંઈ ને કંઈ કરતા જ રહે છે. કોઈ ખેતી કરે છે, તો કોઈ વેપાર. કોઈ સ્વામી હોય છે, તો કોઈ સેવક. કોઈ પોતાને બુદ્ધિજીવી કહે છે તો કોઈ પોતાને શ્રમજીવી કહે છે. કોઈ સમાજસેવાને કર્મ માને છે તો કોઈ દેશસેવાને. વળી, આ જ કર્મોમાં લોકો સકામ અને નિષ્કામ કર્મની ભૂમિકા બાંધીને બેઠા છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આ કર્મ નથી. '**अन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः**' યજ્ઞની પ્રક્રિયા સિવાય જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે તે આ લોકનું બંધનકારી કર્મ છે, નહીં કે મોક્ષ અપાવનારું કર્મ ! ખરેખર 'યજ્ઞ'ની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. હવે યજ્ઞ વિશે કંઈ બતાવવાના બદલે પહેલાં, આ યજ્ઞ આવ્યો ક્યાંથી એ બતાવે છે.

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्टा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ કલ્પની શરૂઆતમાં યજ્ઞ સહિત પ્રજાની રચના કરીને કહ્યું કે આ યજ્ઞ દ્વારા ઉન્નતિ પામશો. આ યજ્ઞ તમારા સૌ માટે '**इष्टकामधुक**' એટલે કે જેમાં અનિષ્ટ નથી, વિનાશરહિત ઇષ્ટસંબંધી ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનારો છે.

યજ્ઞસહિત પ્રજાની રચના કોણે કરી ? પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ. બ્રહ્મા કોણ? શું ચાર મોઢાં અને આઠ આંખોવાળા દેવતા જે લોકોમાં પ્રચલિત છે તે ? ના, શ્રીકૃષ્ણના મતે દેવતા નામની કોઈ અલગ સત્તા છે જ નહિ. તો પછી પ્રજાપતિ કોણ છે ? વાસ્તવમાં જેણે પ્રજાના મૂળ ઉદ્‌ગમ પરમાત્મામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, એ મહાપુરુષ પ્રજાપતિ છે. બુદ્ધ જ બ્રહ્મા છે. '**अहंकार शिव बुद्धि अज, मन, शि चित्त महान (रामचरितमानस)**' એવા સમયે બુદ્ધિ કેવળ યંત્ર હોય છે. એ પુરુષની વાણીમાં પરમાત્મા જ બોલતા હોય છે.

ભક્તિની સ્વાભાવિક પ્રક્રિયાનો આરંભ થતાં બુદ્ધિનું ઉત્તરોત્તર ઉત્થાન થાય છે. પ્રારંભમાં તે બુદ્ધિ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે હોવાના કારણે '**ब्रह्मवित्त**' કહેવાય છે. ઉત્તરોત્તર વિકારો શાંત થતાં બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી એ '**ब्रह्मविद्वर**' કહેવાય છે. ઉત્થાન અને સૂક્ષ્મ થઈ જવાથી બુદ્ધિની અવસ્થા વિકાસ પામે છે. એ '**ब्रह्मविद्वरीयान**' કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં બ્રહ્મવિદ્યા- બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ અન્યને પણ ઉત્થાનના માર્ગે લઈ જવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે. બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા છે, '**ब्रह्मविद्वरिष्ट**' અર્થાત્ બ્રહ્મવિતની એ અવસ્થા કે જેમાં ઈષ્ટ પ્રગટતો હોય. આવી સ્થિતિવાળા મહાપુરુષ પ્રજાના મૂળ ઉદ્ગમનું કારણ પરમાત્મામાં પ્રવિષ્ટ અને સ્થિત રહે છે. આવા મહાપુરુષોની બુદ્ધિ માત્ર યંત્ર છે. એ જ પ્રજાપતિ કહેવાય છે. એ પ્રકૃતિના યુગ્મો - દ્વંદ્વોનું વિશ્લેષણ કરીને 'આરાધના ક્રિયા'ની રચના કરે છે. યજ્ઞને અનુરૂપ સંસ્કારો આપવા એ જ પ્રજાની રચના છે. આનાથી પહેલાં સમાજ ચેતનારહિત અવ્યવસ્થિત રહેતો હોય છે. સૃષ્ટિ અનાદિ છે. સંસ્કાર પહેલાંથી જ છે, પરંતુ તે અસ્તવ્યસ્ત અને વિકૃત છે. યજ્ઞને અનુરૂપ એનું સંસ્કરણ કરવું એ જ એની રચના અથવા સજાવટ છે.

એવા મહાપુરુષે કલ્પના આરંભમાં યત્રસહિત પ્રજાની રચના કરી. કલ્પ નીરોગી બનાવે છે. વૈદ્ય કલ્પ કરે છે. કોઈ કાયાકલ્પ કરે છે. એ ક્ષણિક શરીરનો કલ્પ છે. વાસ્તવિક કલ્પ તો તે જ કે જ્યારે ભવરોગથી મુક્તિ મળી જાય. આરાધનાનો પ્રારંભ એ આ કલ્પની શરૂઆત છે. આરાધના પૂરી થઈ તો તમારો કલ્પ પૂરો થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે પરમાત્મા સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષોએ ભજનના આરંભમાં યજ્ઞસહિત સંસ્કારોને સુસંગઠિત કરી કહ્યું કે આ યજ્ઞથી તમને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ. કેવી બુદ્ધિ? શું કાચા મકાનમાંથી પાકું મકાન બની જશે? આવક વધી જશે? નહિ. યજ્ઞ '**इष्टामधुक**' - ઈષ્ટને લગતી કામનાની પૂર્તિ કરશે. ઈષ્ટ છે એક પરમાત્મા. એ પરમાત્મા તો પરમાત્મા સંબંધી કામનાની પૂર્તિ કરાવનાર છે. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન જાગે કે યજ્ઞ સીધો જ તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવશે કે ક્રમે ક્રમે કરીને.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

આ યજ્ઞ દ્વારા દેવતાઓની ઉન્નતિ કરો; અર્થાત્ દેવી સંપત્તિની વૃદ્ધિ કરો. આ દેવતાઓ તમારી ઉન્નતિ કરશે. આ રીતે પરસ્પર વૃદ્ધિ કરીને પરમશ્રેય એટલે કે જેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી ન રહે એવું પરમકલ્યાણ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. જેમ જેમ આપણે યજ્ઞમાં પ્રવેશ કરીશું (આગળ યજ્ઞનો અર્થ કરવામાં આવશે; યજ્ઞ એટલે આરાધનાની વિધિ) તેમ તેમ હૃદયદેશમાં દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતી જશે. 'પરમદેવ' એક માત્ર પરમાત્મા છે. આ પરમદેવમાં પ્રવેશ અપાવી દે એવી જે સંપત્તિ છે, અંતઃકરણની જે સજાતીય પ્રવૃત્તિ છે, એને જ 'દૈવી સંપત્તિ' કહે છે. એ પરમદેવને પ્રગટાવે છે માટે 'દૈવી સંપત્તિ' કહેવાય છે. નહિ કે બાહ્ય સ્થૂળ દેવતા, પથ્થર-પાણી જેની લોકો કલ્પના કરે છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં એનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી. આગળ કહે છે -

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

યજ્ઞ દ્વારા પુષ્ટ થયેલ દેવતા (દૈવી સંપદ્) તમને '**इष्टान् भोगान् हि दास्यन्ते**' - ઇષ્ટ અર્થાત્ આરાધ્યને લગતા ભોગો આપશે; બીજું કંઈ નહી, '**तैः दत्तान्** ' - ફક્ત એ એક જ આપનારા છે. ઇષ્ટને મેળવવા માટેનો બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. આ દૈવી ગુણોની વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય જે આ સ્થિતિને ભોગવે છે તે નક્કી ચોર છે. જ્યાં એણે કંઈ જ મેળવ્યું જ નથી તો તે ભોગવશે શું ? પરંતુ તે અવશ્ય કહે છે કે હું તો પૂર્ણ છું; તત્ત્વદર્શી છું. આવી બડાઈ હાંકનાર આ માર્ગમાં મુખ સંતાડનાર માત્ર છે. એ નક્કી ચોર છે; નહિ કે પ્રાપ્તિવાળો, પરંતુ પ્રાપ્ત કરનારો શું પ્રાપ્ત કરે છે ?

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

યજ્ઞથી બચેલું ખાનારો સંતપુરુષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. દૈવી સંપત્તિની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં પ્રાપ્તિકાળ જ પૂર્તિકાળ બની જાય છે. જ્યારે યજ્ઞ પૂર્ણ થઈ ગયો ત્યારે શેષ રહી ગયેલ બ્રહ્મ જ અન્ન છે. આને જ શ્રીકૃષ્ણે બીજા શબ્દોમાં કહ્યું. '**यज्ञ शिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्**' - યજ્ઞ જેનું

સર્જન કરે છે, એ અશન-આહારનું સેવન કરનાર બ્રહ્મમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. અહીં તેઓ કહે છે કે, યજ્ઞમાંથી શેષ બચેલા અશન(બ્રહ્મ-અમૃત)નું સેવન કરનારો સર્વ પાપોથી છુટકારો મેળવે છે. સંતજનો તો મુક્ત થઈ જાય છે, પરંતુ પાપીઓ મોહના માધ્યમથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને માટે ભોજન પકાવે છે. તેઓ પાપને ખાય છે. એમણે ભજન પણ કર્યું. આરાધનાને સમજ્યા, આગેવાન પણ બન્યા. પરંતુ બદલામાં એક મધુર ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ કે '**आत्मकारणात्**' - શરીરના માટે અને સંબંધોને લઈને કંઈક પ્રાપ્ત થાય. એને પ્રાપ્ત તો થઈ જશે. પરંતુ આટલો ભોગ આપ્યા પછી પણ એ પોતાની જાતને હતી ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભેલી, જ્યાંથી તેણે ચાલવાની શરૂઆત કરી ત્યાં જ પામશે. આનાથી મોટી ભૂલ બીજી કઈ હોઈ શકે ? જ્યારે શરીર નાશવંત છે ત્યારે એના સુખ-ભોગ ક્યાં સુધી સાથ આપશે ? તેઓ આરાધના તો કરે છે, પરંતુ એના બદલામાં પાપ જ ભોગવે છે.

'**पलटि सुधा ते सठ विष लेहीं**' (**रामचरितमानस**)એ નષ્ટ તો નહીં થાય, પરંતુ તે આગળ નહિ વધે. એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણ નિષ્કામ ભાવથી કર્મ (ભજન) કરવા પર ભાર મૂકે છે. અહીં સુધી શ્રીકૃષ્ણે સમજાવ્યું કે યજ્ઞ પરમશ્રેય કરનાર છે અને એની રચના મહાપુરુષો દ્વારા થાય છે. પરંતુ એ મહાપુરુષ પ્રજાની રચના કરવામાં કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે ? - તે વિષે કહે છે -

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

પ્રાણી માત્ર અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. '**अन्नं ब्रह्म व्यजानात्**' અન્ન જ પરમાત્મા છે. આ બ્રહ્મ-અમૃતને લક્ષ બનાવીને જીવ યજ્ઞ કરવા તત્પર થાય છે. અન્નની ઉત્પત્તિ વૃષ્ટિથી થાય છે. વાદળોમાંથી થનાર વૃષ્ટિ નહિ, પરંતુ કૃપાવૃષ્ટિ ! પૂર્વે સંચિત કરેલાં યજ્ઞકર્મો જ કૃપાના રૂપમાં વરસી પડે છે. આજની આરાધના કાલે કૃપાના રૂપમાં મળશે. આથી જ વૃષ્ટિ યજ્ઞથી થાય છે. સ્વાહા સ્વાહા બોલવાથી અને તલ-જવ હોમવાથી જ

વૃષ્ટિ થતી હોત તો વિશ્વની ઘણી જ બધી ભૂમિ મરુભૂમિ વેરાન કેમ હોત ? હરિયાળી ફળદ્રુપ બની જાત. અહીં કૃપાવૃષ્ટિ યજ્ઞની દેણ છે. આ યજ્ઞ કર્મોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કર્મથી જ યજ્ઞ પૂર્ણ થાય છે.

એ કર્મને વેદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો માનો. વેદ બ્રહ્મસ્થિત મહાપુરુષની વાણી છે. જે તત્ત્વવિદિત નથી, તેની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિનું નામ વેદ છે; નહિ કે થોડા શ્લોકનો સંગ્રહ. વેદ અવિનાશી પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણ. આ વેદ નીકળ્યા તો મહાત્માઓના મુખેથી પરંતુ જે મહાત્માઓ પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ ચૂકેલા છે એમના માધ્યમથી અવિનાશી પરમાત્મા જ બોલે છે; એટલા માટે વેદ અપૌરુષેય કહેવાય છે. મહાપુરુષ વેદોને ક્યાંથી પામી ગયા ? તો વેદ અવિનાશી પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા. એ મહાપુરુષો એની સાથે તદ્રુપ છે. એ કેવળ યંત્ર છે, તેથી એમના દ્વારા તે જ બોલે છે; કારણ કે યજ્ઞ દ્વારા જ મનમાં નિરોધકાળમાં એ જાણી શકાય છે. આથી સર્વવ્યાપી પરમ અક્ષર પરમાત્મા સર્વદા યજ્ઞમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે. યજ્ઞ એને પામવાનો એક માત્ર ઉપાય છે. આના ઉપર જ ભાર મૂકે છે -

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

હે પાર્થ ! જે પુરુષ આ લોકમાં મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરીને આ પ્રકારે ચલાવેલા, પ્રવર્તાવેલા સાધનચક્ર અનુસાર વર્તતા નથી અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિનો ઉત્કર્ષ, દેવતાઓની વૃદ્ધિ અને પરસ્પર વૃદ્ધિ દ્વારા અક્ષયધામની પ્રાપ્તિ કરવી - આ ક્રમ પ્રમાણે વર્તતો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોનો આરામ ઇચ્છનારો છે તે પાપાયુ પુરુષ વ્યર્થ જ જીવી રહ્યો છે.

બંધુઓ ! યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે અધ્યાય બીજામાં કર્મનું નામ લીધું અને આ અધ્યાયમાં સમજાવ્યું કે નિયત કર્મનું આચરણ કર. યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. એના સિવાય બીજું જે કંઈ કરવામાં આવે છે તે આ લોકનું બંધન છે. આથી સંગદોષથી દૂર રહીને, આ યજ્ઞની પૂર્તિ માટે કર્મનું આચરણ કર. એમણે યજ્ઞની વિશેષતાઓ વિશે પ્રકાશ પાડ્યો અને સમજાવ્યું કે યજ્ઞની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માથી છે. પ્રજા અન્નને ઉદ્દેશ્ય બનાવીને આ યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. યજ્ઞ

કર્મથી અને કર્મ અપૌરુષેય વેદથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. જોકે એમનામાં વેદમંત્રોના દ્રષ્ટા મહાપુરુષ જ હતા. એના પુરુષનું ઊર્ધ્વીકરણ થઈ ચૂક્યું હતું. તેની સાથે અવિનાશીપરમાત્મા જ શેષ બચ્યા હતા. તેથી વેદ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વવ્યાપી પરમાત્મા હંમેશાં યજ્ઞમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સાધનચક્ર અનુસાર જે વર્તતો નથી તે પાપાયુ પુરુષ ઇન્દ્રિયોના સુખની ઇચ્છાવાળો છે તે વ્યર્થ જ જીવે છે. અર્થાત્ યજ્ઞ એવી વિશિષ્ટ વિધિ છે, જેમાં ઇન્દ્રિયોને આરામ નથી, પરંતુ અક્ષય સુખ છે. ઇન્દ્રિયોના સંયમના સાથે એમાં સામેલ થવાનું વિધાન છે. ઇન્દ્રિયોના આરામની ઇચ્છાવાળા પાપાયુ છે. હજી સુધી શ્રીકૃષ્ણે યજ્ઞ શું છે તે બતાવ્યું નથી. પરંતુ શું યજ્ઞ કરતાં જ રહેશું કે એનો કદી અંત પણ હશે ? આ બાબતમાં યોગેશ્વર કહે છે -

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

પરંતુ જે મનુષ્ય આત્મામાં જ રત, આત્મતૃપ્ત અને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ છે, તેને માટે કોઈ કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ રહેતું નથી. આ જ લક્ષ્ય હતું. જ્યારે અવ્યક્ત સનાતન, અવિનાશી, આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ ગયું તો પછી આગળ શું શોધીએ ? આવા પુરુષ માટે ન તો કર્મની આવશ્યકતા રહે છે, ન તો આરાધનાની. આત્મા અને પરમાત્મા એકબીજાના પર્યાય છે. આનું જ ફરીથી ચિત્રણ કરે છે-

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

આ સંસારમાં જે પુરુષ દ્વારા કાર્ય કરવાથી નથી કોઈ લાભ અને છોડી દેવાથી નથી કોઈ નુકસાન; જોકે પહેલાં તેની જરૂર હતી. તેનો કોઈ પ્રાણી સાથે કોઈ સ્વાર્થ સંબંધ નથી હોતો. આત્મા જ તો શાશ્વત, સનાતન, અવ્યક્ત, અપરિવર્તનશીલ અને અક્ષય છે. જ્યારે તેને તે મળી ગયો પછી તેમાં જ સંતુષ્ટ, તેમાં જ તૃપ્ત, તેમાં જ ઓતપ્રોત અને સ્થિત છે; આગળ કોઈ સત્તા જ નથી તો કોને શોધે ? શું મળશે ? તે પુરુષ માટે કર્મ છોડી દેવાથી કોઈ જ નુકસાન થવાનું નથી; કારણ કે વિકાર જ જેની

ઉપર અંકિત થાય છે, તે ચિત્ત જ બચતું નથી. સંપૂર્ણ ભૂતોમાં, બાહ્ય જગત અને આંતરિક સંકલ્પો વચ્ચે લેશમાત્ર અર્થ નથી રહેતો. સૌથી મોટો અર્થ હતો 'પરમાત્મા' ! જ્યારે તે જ ઉપલબ્ધ છે, તો બીજા સાથે તેની શી લેવાદેવા ?

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા તું અનાસક્ત બનીને નિરન્તર '**कार्य क्रम**' - જે કરવા યોગ્ય કર્મ છે, તે કર્મને સારી રીતે કર, કારણ કે અનાસક્ત પુરુષ કર્મના આચરણથી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. 'નિયત કર્મ,' 'કાર્ય-કર્મ' એક જ છે. કર્મની પ્રેરણા આપતાં તેઓ કહે છે -

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥२०॥

જનક એટલે જનક રાજા નહિ; પરંતુ જન્મદાતાને જનક કહે છે. યોગ જ જનક છે. તમારા સ્વરૂપને જન્મ આપે છે, પ્રકટ કરે છે. યોગ વડે સંયુક્ત પ્રત્યેક મહાપુરુષ જનક છે. આવા યોગસંયુક્ત ઘણા બધા ઋષિઓ '**जनकादयः**' - જનક વગેરે જ્ઞાનાજન મહાપુરુષોએ પણ '**कर्मणा एव संसिद्धिम्**' -કર્મો દ્વારા જ પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી છે. પરમસિદ્ધિનો અર્થ પરમતત્ત્વ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ. જનક વગેરે જેટલા પણ અગાઉ મહર્ષિઓ થઈ ગયા છે, તેઓ 'કાર્ય કર્મ' એટલે કે કરવા યોગેય કર્મ દ્વારા જ યજ્ઞની પ્રક્રિયા છે, તેવાં કર્મને કરીને '**संसिद्धिम्**' - પરમસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે. પરંતુ પ્રાપ્તિ બાદ તેઓ પણ લોકસંગ્રહને નજર સમક્ષ રાખી કર્મ કરે છે. લોકહિત ચાહીને કર્મ કરે છે. માટે તું પણ પ્રાપ્તિ પછી, લોકનાયક બનવા માટે કાર્ય કરતા રહેવા યોગ્ય છે. શા માટે ?

હમણાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે પ્રાપ્તિ પછી મહાપુરુષના કર્મ કરવાથી ન કોઈ લાભ થાય છે કે ન તો તે છોડી દેવાથી કોઈ હાનિ થાય છે; છતાં પણ લોકસંગ્રહ, લોકહિતની વ્યવસ્થા માટે તેઓ સારી પેઠે નિયત કર્મનું આચરણ કરતા રહે છે.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આચરણ કરે છે, અન્ય લોકો તે પ્રમાણે કરે છે.તે મહાપુરુષ જે કંઈ પણ પ્રમાણ કરી દે છે સંસાર તેને અનુસરે છે.

પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે સ્વરૂપમાં સ્થિત, આત્મતૃપ્ત મહાપુરુષની રહેણી કરણી પર પ્રકાશ પાડ્યો કે તેના માટે કર્મ કરવાથી ન કોઈ લાભ છે અને ન કરવાથી કોઈ હાનિ થાય છે; તો પણ જનકાદિ સારી રીતે કર્મ કરતા રહ્યા હતા. અહીં શ્રીકૃષ્ણ પણ ધીમેથી પોતાના તે મહાપુરુષો સાથે સરખાવતાં કહે છે કે હું પણ એક મહાપુરુષ છું.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

હે પાર્થ ! મારે ત્રણેય લોકમાં કોઈ કર્તવ્ય નથી. આગળ કહેતો આવ્યો છું કે તે મહાપુરુષને સમસ્ત ભૂતોમાં કોઈ કર્તવ્ય નથી. અહીં કહે છે કે - ત્રણેય લોકમાં મારું કોઈ પણ કર્તવ્ય બાકી નથી તથા કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ અપ્રાપ્ત પણ નથી, છતાં પણ હું સારી પેઠે કર્મ આચરું છું. કેમ ?

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

કારણ કે જો હું સાવધાન રહીને કર્મનો અમલ ન કરું તો લોકો મારા વર્તન પ્રમાણે વર્તવા લાગશે. તો શું આપનું અનુકરણ પણ ખરાબ છે ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે "હા !"

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

જો હું સાવધાન થઈને કર્મ ન કરું તો આ બધા જ ભ્રષ્ટ થઈ જશે અને હું '**संकरस्य**' - વર્ણસંકરને કરનારો બનું તથા આ બધી જ પ્રજાઓનું હનન કરનારો એટલે કે મારનારો બનું. સ્વરૂપમાં સ્થિત મહાપુરુષ સતર્ક

થઈને જો આરાધના કર્મને વળગી ન રહે, તો સમાજ તેની નકલ કરીને ભ્રષ્ટ થઈ જશે. મહાપુરુષો તો આરાધના પૂર્ણ કરી નૈષ્કર્મ્યની સ્થિતિને મેળવી છે. તેઓ ન કરે તો તેમના માટે કોઈ નુકસાન નથી, પરંતુ સમાજે તો હજી આરાધનાનો આરંભ જ નથી કર્યો. પાછળથી આવનારાઓના માર્ગદર્શન માટે જ મહાપુરુષો કર્મ કરે છે. હું પણ કરું છું અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ એક મહાપુરુષ હતા, નહિ કે વૈકુંઠથી આવેલા કોઈ વિશેષ ભગવાન. એમણે કહ્યું કે મહાપુરુષો લોકસંગ્રહને માટે કાર્ય કરે છે, હું પણ કરું છું. જો ન કરું તો લોકોનું પતન થઈ જાય, સૌ લોકો કર્મ છોડી દેશે.

મન ખૂબ જ ચંચળ છે. તેને બધું જ જોઈએ છે, કેવળ ભજન નથી જોઈતું. જો સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષ કર્મ ન કરે, તો તેની દેખાદેખીથી તેને અનુસરનારા પણ તરત જ કર્મ છોડી દેશે. એમને બહાનું મળી જાય કે આ ભજન નથી કરતા, પાન ખાય છે. અત્તર લગાડે છે, સામાન્ય વાતો કરે છે, છતાં પણ મહાપુરુષ કહેવાય છે. આવો વિચાર કરીને તેઓ પણ આરાધનાથી હટી જાય છે, પતિત થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જો હું કર્મ ન કરું તો સૌ ભ્રષ્ટ થઈ જાય અને હું 'વર્ણસંકર'નો કર્તા બનું.

સ્ત્રીઓ દૂષિત થતાં 'વર્ણસંકર' થયાનું જોવા-સાંભળવા મળે છે. અર્જુન પણ આ જ ભયથી વ્યાકુળ હતો કે સ્ત્રીઓ દૂષિત બનશે, તો વર્ણસંકર પેદા થશે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે - જો હું સાવધાન રહીને આરાધનામાં રત ન રહું તો વર્ણસંકરનો કર્તા બનું. વસ્તુતઃ આત્માનો શુદ્ધ વર્ણ છે - પરમાત્મા. પોતાના શાશ્વત સ્વરૂપના માર્ગથી ચલિત થઈ જવું એ જ વર્ણસંકરતા છે. જો સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષ ક્રિયાનું આચરણ નથી કરતો તો લોકો તેના અનુકરણમાં ક્રિયારહિત બની જશે, આત્માના માર્ગેથી ચલિત થઈ જશે, વર્ણસંકર થઈ જશે, તેઓ પ્રકૃતિમાં ખોવાઈ જશે.

સ્ત્રીઓનું સતીત્વ અને જાતિની શુદ્ધતા એક સામાજિક વ્યવસ્થા છે, અધિકારોનો પ્રશ્ન છે. સમાજ માટે પણ તેની ઉપયોગિતા પણ છે, પરંતુ માતા-પિતાની ભૂલોનો સંતાનની સાધના પર કોઈ પણ પ્રભાવ નથી પડતો.'**आपन करनी पार उतरनी ।**' હનુમાન, વ્યાસ, નારદ, વશિષ્ઠ,

શુકદેવ, કબીર, ઈસુ વગેરે મહાન પુરુષો થઈ ગયા, જેમને સામાજિક કુલીનતા સાથે કોઈ સંપર્ક જ નથી. આત્મા પોતાના પૂર્વજન્મના ગુણધર્મને લઈને આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે '**मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।**' - મનસહિત ઈન્દ્રિયો વડે જે કાર્ય આ જન્મમાં થાય છે, તેમના સંસ્કારથી જીવાત્મા જૂના શરીરને ત્યાગીને નૂતન શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આમાં જન્મદાતાઓને શો સંબંધ ? તેમના વિકાસમાં કોઈ તફાવત નથી પડ્યો. માટે સ્ત્રીઓના દૂષિત થવાથી વર્ણસંકર નથી થતો. સ્ત્રીઓના દૂષિત થવાને અને વર્ણસંકરતાને કોઈ સંબંધ નથી. શુદ્ધ સ્વરૂપ તરફ અગ્રેસર ન થતાં પ્રકૃતિમાં વિખેરાઈ જવું એ જ વર્ણસંકર છે.

જો મહાપુરુષ સાવધાન થઈને ક્રિયા (નિયત કર્મ)નો અમલ કરી લોકો દ્વારા ક્રિયા ન કરાવે તો તે પેલી બધી જ પ્રજાઓનું હનન કરનારો, મારનારો બને. સાધનાકર્મમાં ચાલીને તે મૂળ અવિનાશીની પ્રાપ્તિ કરવી એ જ જીવન છે અને પ્રકૃતિમાં વિખેરાઈ જવું, ભટકી જવું તે મૃત્યુ છે; પરંતુ જે મહાપુરુષ આ બધી પ્રજાને ક્રિયા માર્ગે નથી ચલાવતા; સમગ્ર પ્રજાને વિખેરાઈ જતી રોકી સારા માર્ગે નથી વાળતા, તેઓ સમગ્ર પ્રજાનું હનન કરનારા એટલે કે હત્યારા છે, હિંસક છે અને ક્રમશઃ જે પોતે ચાલતાં ચાલતાં પોતાની સાથે ચલાવતો રહે છે, તે શુદ્ધ અહિંસા છે. ગીતા પ્રમાણે શરીરનું નિધન નશ્વર કલેવરોનું નિધન, માત્ર પરિવર્તન જ છે, હિંસા નહિ.

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

હે ભારત ! કર્મમાં આસક્ત થઈને અજ્ઞાનીજનો જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે. તેવી જ રીતે અનાસક્ત વિદ્વાન, પૂર્ણ જ્ઞાતા પણ લોકહૃદયમાં પ્રેરણા અને કલ્યાણ-સંગ્રહની કામના કરતો કર્મ કરે. યજ્ઞની વિધિ જાણતા અને કરતા હોવા છતાં આપણે અજ્ઞાની છીએ. જ્ઞાનનો અર્થ છે - પ્રત્યક્ષ ત્રાન. જ્યાં સુધી લેશમાત્ર પણ આપણે અલગ છીએ, આરાધ્ય અલગ છે, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનતા વિદ્યમાન છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનતા છે ત્યાં સુધી કર્મમાં આસક્તિ રહે છે. અજ્ઞાની જેવલી આસક્તિથી આરાધના કરે છે, તે જ

રીતે અનાસક્ત પણ. જેને કર્મ સાથે કોઈ પ્રયોજન નથી તેને આસક્તિ કેમ થાય ? એવા પૂર્ણ જ્ઞાતા મહાપુરુષ પણ લોકહિત માટે કર્મ કરે, દૈવી સંપદનો ઉત્કર્ષ કરે, જેથી સમાજ તે માર્ગે ચાલી શકે.

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥

જ્ઞાની પુરુષોએ કર્મોમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા કરવો ન જોઈએ અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષ ધ્યાન આપે કે તેમના કોઈ આચરણથી તેમને અનુસરનારાઓના મનમાં કર્મ પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ જાય. પરમાત્મતત્ત્વથી સંયુક્ત મહાપુરુષ પણ પોતે સારી રીતે નિયત કર્મ કરતા રહી અન્ય લોકોને કર્મ કરાવે.

આ જ કારણ હતું કે 'પૂજ્ય મહારાજ' વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ રાતના એક કે બે વાગ્યે ઊઠીને બેસી જતા અને ઉધરસ ખાતા. ત્રણ વાગે બોલવા લાગતા, "ઊઠો ! માટીનાં પૂતળાંઓ ! " સૌ ઊઠીને ચિંતનમાં લાગી જાય, તો પોતે થોડું સૂઈ જાય. થોડી વાર પછી ઊઠીને બેસી જાય અને કહે - "તમે લોકો વિચારતા હશો કે મહારાજ સૂઈ ગયા છે, પરંતુ હું સૂતો નથી, શ્વાસમાં લાગેલો છું. વૃદ્ધાવસ્થાનું શરીર છે, બેસવામાં કષ્ટ થાય છે, તેથી હું પડ્યો રહું છું, પરંતુ તમારેં તો સ્થિર અને સીધા બેસીને ચિંતનમાં લાગી જવાનું છે. જ્યાં સુધી તેલની ધારાની જેમ શ્વાસની દોરી ન લાગી જાય, ક્રમ ન તૂટે, અન્ય સંકલ્પ વચમાં વ્યવધાન ઉત્પન્ન ન કરી શકે, ત્યાં સુધી સતત લાગી રહેવું એ સાધકનો ધર્મ છે. મારો શ્વાસ તો વાંસની જેમ સ્થિર છે. આ જ કારણ છે કે અનુયાયીઓ દ્વારા કરાવવા માટે તે મહાપુરુષ સારી રીતે કર્મનું આચરણ કરે છે. "**जिस गुन को सिखावै, उसे करके दिखावै**"

આ રીતે સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષે પણ પોતે કર્મ કરતા રહી સાધકોને પણ આરાધનામાં લગાડવા જોઈએ. સાધક પણ આરાધનામાં પરોવાય; પરંતુ તે ભલે જ્ઞાનયોગી હોય અથવા સમર્પણ ભાવવાળા નિષ્કામ કર્મયોગી હોય, સાધકમાં સાધનાનો અહંકાર ન આવવો જોઈએ, કર્મ કોની દ્વારા થાય છે, તે થવામાં કયું કારણ છે ? આના પરથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રકાશ પાડે છે

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

આરંભથી પૂર્તિ પર્યંત સંપૂર્ણ કર્મ પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા કરવામાં આવે છે. છતાં પણ અહંકારથી વિશેષ મૂઢ પુરુષ 'હું કર્તા છું' - એવું માની લે છે. આવું કેમ માની લેવાય કે આરાધના પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા થાય છે ? આવું કોણે જોયું ? આના પરથી કહે છે -

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

હે મહાબાહો ! ગુણ અને કર્મના વિભાગને '**तत्त्ववित्त**' પરમતત્ત્વ પરમાત્માને જાણનારા મહાપુરુષોએ જોયા અને સંપૂર્ણ ગુણ, ગુણોમાં જ વર્તી રહ્યા છે આવું માનીને તે ગુણ અને કર્મોના કર્તાપણામાં આસક્ત થતા નથી.

અહીં તત્ત્વનો અર્થ પરમતત્ત્વ પરમાત્મા છે; નહિ કે પાંચ કે પચ્ચીસ તત્ત્વ જેની લોકો ગણતરી કરે છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના શબ્દોમાં તત્ત્વ એકમાત્ર પરમાત્મા છે, બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહિ. ગુણોને પાર કરીને પરમતત્ત્વ પરમાત્મામાં સ્થિત મહાપુરુષ ગુણ પ્રમાણે કર્મોના વિભાજન થઈ શકે છે. તામસી ગુણ હશે, તો તેનું કાર્ય આલસ્ય, નિદ્રા, પ્રમાદ હશે. કાર્યમાં પ્રવૃત્ત ન થવાનો સ્વભાવ. રાજસી ગુણ હશે તો આરાધનામાંથી પાછો ન પડવાનો સ્વભાવ, શૌર્ય, સ્વામીભાવથી કર્મ થશે અને સાત્ત્વિક ગુણ કાર્યરત થવાથી ધ્યાન, સમાધિ, અનુભવી ઉપલબ્ધિ, ધારાવાહિક ચિન્તન, સ્વભાવમાં સરળતા હશે. ગુણ પરિવર્તનશીલ છે. પ્રત્યક્ષદર્શી જ્ઞાની જ જોઈ શકે છે કે ગુણોને અનુરૂપ કર્મોનો ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ થાય છે. ગુણ પોતાનાં કાર્યો કરાવી લે છે, અર્થાત્ ગુણ ગુણમાં જ વર્તે છે. આવું સમજીને તે પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટા કર્મમાં આસક્ત થતો નથી, પરંતુ જે ગુણોનો પાર પામ્યો નથી, જે હજી રસ્તામાં છે, એને તો કર્મમાં આસક્ત રહેવાનું છે. માટે -

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

પ્રકૃતિના ગુણોથી મોહિત થયેલા પુરુષ ગુણ અને કર્મમાં ક્રમશઃ નિર્મળ ગુણો તરફ ઉન્નતિને જોઈને એમાં આસક્ત થાય છે. તેને સારી રીતે નહિ સમજનારા '**मन्दान्** ' - શિથિલ પ્રયત્નોવાળાઓને આ સારી રીતે જાણનારો જ્ઞાની ચલાયમાન ન કરે. તેમને હતોત્સાહ ન કરે, પરંતુ પ્રોત્સાહન આપે; કારણ કે કર્મ કરીને જ તેમણે પરમ નૈષ્કર્મ્યની સ્થિતિને પામવાનું છે. પોતાની શક્તિ અને સ્થિતિ આકલન કરીને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનારા જ્ઞાનમાર્ગી સાધકોએ કર્મોને ગુણોની દેન હોવાનું માનવું જોઈએ. પોતાને કર્તા માનીને અહંકારી ન બની જાય, નિર્મળ ગુણોને પ્રાપ્ત કરીને પણ તેમાં આસક્ત ન બને, પરંતુ નિષ્કામ કર્મયોગીએ કર્મ અને ગુણોના વિશ્લેષણમાં સમય આપવાની કોઈ જરૂર નથી એને તો બસ સમર્પણ સાથે કર્મ કરતા રહેવાનું છે. કયો ગુણ આવે છે ને જાય છે એ જોવાની જવાબદારી ઈષ્ટની બની જાય છે. ગુણોનું પરિવર્તન અને ક્રમે ક્રમે ઉત્થાન એ પણ ઈષ્ટની દેન છે એમ તે માને છે અને કર્મ થાય તે પણ એની જ દેન છે એમ તે માને છે. માટે કર્તાપણાનો અહંકાર અથવા ગુણોમાં આસક્તિ થવાની સમસ્યા તેને માટે નથી રહેતી, પરંતુ તે કર્મમાં સતત વ્યસ્ત રહે છે. આ વિશે તેમજ તેની સાથે સાથે યુદ્ધનું સ્વરૂપ બતાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

માટે હે અર્જુન ! તું '**अध्यात्मचेतसा**' - અંતરાત્મામાં ચિત્તનો નિરોધ કરીને, ધ્યાનસ્થ થઈને સંપૂર્ણ કર્મોને મારામાં અર્પણ કરીને આશારહિત, મમતારહિત અને સંતાપરહિત રહીને યુદ્ધ કર. જ્યારે ચિત્ત ધ્યાનમાં સ્થિત છે, લેશમાત્ર પણ ક્યાંય આશા નથી, કર્મમાં મમત્વ નથી, અસફળતાનો સંતાપ નથી, તો તે પુરુષ કયું યુદ્ધ કરશે ? જ્યારે ચારે બાજુથી ચિત્ત સમેટાઈને હૃદય-દેશમાં નિરુદ્ધ થતું જાય છે, ત્યારે તે લડે છે શા માટે ?

કોની જોડે લડે અને ત્યાં છે કોણ ? હકીકતમાં જ્યારે તમે ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરશો ત્યારે યુદ્ધનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે; તો કામ-ક્રોધ, રાગ-દ્વેશ, આશા-તૃષ્ણા વગેરે વિકારોનો સમૂહ, વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓ જે '**कुरु**' કહેવાય છે, તે સંસારમાં પ્રવૃત્તિઓ આવતી જ રહે છે. અડચણના સ્વરૂપે ભયંકર આક્રમણ કરે છે. બસ આનો પાર પામવો એ જ યુદ્ધ છે. આનો નાશ કરતાં અંતરઆત્મામાં સમેટાતા જવું, ધ્યાનસ્થ થતાં જવું એ જ યથાર્થ યુદ્ધ છે. આના પર ફરી ભાર મૂકે છે -

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

અર્જુન ! જે કોઈ મનુષ્ય દોષ દૃષ્ટિથી રહિત થઈને શ્રદ્ધાભાવ સમર્પણથી સંયુક્ત થઈ, સદા મારા મત પ્રમાણે વર્તે છે કે 'યુદ્ધ કર' તે પુરુષ પણ સંપૂર્ણ કર્મોથી છૂટી જાય છે. યોગેશ્વરનું આ આશ્વાસન કોઈ હિન્દુ, મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી માટે નથી, પરંતુ માનવ માત્ર માટે છે. તેમનો મત છે કે યુદ્ધ કર ! એથી એવું પ્રતીત થાય છે કે આ ઉપદેશ યુદ્ધ કરનારાઓ માટે હતો. અર્જુનની સામે તો સદ્ભાગ્યે વિશ્વ યુદ્ધની સંરચના હતી. તમારી સામે તો કોઈ યુદ્ધ જ નથી. તમે ગીતા પાછળ કેમ પડ્યા છો, કારણ કે કર્મોથી મુક્તિનો ઉપાય તો યુદ્ધ કરનારાઓ માટે છે, પરંતુ આવું કંઈ નથી. હકીકતમાં આ અંતર્દેશની લડાઈ છે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો, વિદ્યા અને અવિદ્યાનો, ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્રનો સંઘર્ષ છે. તમે જેમ જેમ ધ્યાનમાં ચિત્તનો નિરોધ કરશો, વિજાતીય પ્રવૃત્તિ અડચણના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, ભયંકર આક્રમણ કરે છે. એનું શમન કરતાં કરતાં ચિત્તનો નિરોધ કરતાં જવું એ જ યુદ્ધ છે. જે દોષ દૃષ્ટિથી રહિત થઈને શ્રદ્ધા સાથે આ યુદ્ધમાં જોડાય છે તે કર્મોના બંધનથી, આવાગમનથી, સારી રીતે છુટકારો મેળવી લે છે, જે આ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેની કઈ ગતિ થાય છે ? આ વિશે કહે છે -

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

જે દોષ દૃષ્ટિવાળા'**अचेतस**' - મોહનિશામાં અચેત થયેલા લોકો મારા મત પ્રમાણે નથી વર્તતા અર્થાત્ ધ્યાનસ્થ થઈને આશા,મમતા, સન્તાપરહિત થઈને સમર્પણની સાથે યુદ્ધ નથી કરતા, '**सर्वज्ञानविमूढान**' - જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વથા મોહિત એ લોકોને તું કલ્યાણથી ભ્રષ્ટ થયેલા જ જાણ. જ્યારે આ જ સાચું છે તો લોકો કરતા કેમ નથી ? આ વિશે કહે છે -

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

સઘળાં પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિને જ પામે છે પોતાના સ્વભાવથી પરવશ થઈને કર્મમાં ભાગ લે છે. પ્રત્યક્ષદર્શી જ્ઞાની પોતાની પ્રકૃતિ મુજબ ચેષ્ટા કરે છે. પ્રાણી પોતાના કર્મો પ્રમાણે વર્તે છે અને જ્ઞાની પોતાના સ્વરૂપમાં. જે પ્રમાણે જેની પ્રકૃતિનું દબાણ હોય તે રીતે તે કાર્ય કરે છે. આ સ્વંયસિદ્ધ છે. આમાં કોઈ શું નિરાકરણ કરી શકે ? આ જ કારણ છે કે સૌ લોકો મારા મત પ્રમાણે કર્મમાં પ્રવૃત્ત નથી થઈ શકતાં. તેઓ આશા, મમતા, સંતાપનો, બીજા શબ્દોમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ નથી કરી શકતા. તેનાથી કર્મનું સાચું આચરણ નથી થતું. આને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે અને બીજું કારણ બતાવે છે -

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्यं परिपन्थिनौ ॥३४॥

ઈન્દ્રિય અને ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં રાગ અને દ્વેષ રહેલા છે. આ બંનેને વશ થવું જોઈએ નહિ કારણ કે આ કલ્યાણ માર્ગમાં કર્મથી ચલિત કરનારી પ્રણાલીમાં આ રાગ અને દ્વેષ ભયંકર શત્રુઓ છે, આરાધનાનું અપહરણ કરી લે છે. જ્યારે શત્રુઓ અંદર છે તા બહાર કોઈ બીજા કોઈની જોડે કેમ લડે ? શત્રુ તો ઈન્દ્રિય અને ભોગોના સંસર્ગમાં છે, અંતઃકરણમાં છે. માટે આ યુદ્ધ પણ અંતઃકરણનું યુદ્ધ છે; કારણ કે શરીર જ ક્ષેત્ર છે, આમાં સજાતીય, વિજાતીય બંને પ્રવૃત્તિઓ, વિદ્યા અને અવિદ્યા રહે છે, જે માયાના બે અંગો છે. આ પ્રવૃત્તિનો પાર પામવો, સજાતીય પ્રવૃત્તિઓને સાધીને એ વિજાતીયનો અંત લાવવો એ જ યુદ્ધ છે. વિજાતીય સમાપ્ત થતાં જ સજાતીયનો ઉપયોગ સમાપ્ત થઈ જાય છે. સ્વરૂપનો સ્પર્શ કરીને સજાતીયનું પણ તેના અંતરાલમાં વિલિન થઈ જવું, આ રીતે પ્રકૃતિનો પાર પામવો તે યુદ્ધ છે, આ ધ્યાનમાં જ સંભવી શકે.

રાગદ્વેષના શમનમાં સમય લાગે છે. માટે ઘણા સાધક ક્રિયાને છોડીને અચાનક મહાપુરુષોની નકલ કરવા લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણ આનાથી સાવધાન કરે છે -

श्रेयान्स्वधर्मो विगणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

એક સાધક દસ વર્ષથી સાધનામાં લાગેલો છે, અને બીજો આજે જ સાધનામાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. બંનેની ક્ષમતા સરખી સરખી નહિ હોય. પ્રારંભિક સાધક જો તેની નકલ કરશે તો નષ્ટ થઈ જશે. આ પર શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે,

સારી રીતે આચરણ કરેલા બીજાના ધર્મ કરતાં ગુણરહિત હોય તો પણ પોતાનો ધર્મ અધિક ઉત્તમ છે. સ્વભાવથી ઉત્તમ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાની ક્ષમતા સ્વધર્મ છે. પોતાની ક્ષમતા મુજબ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાથી સાધક કોઈક દિવસે પાર ઊતરી જાય છે. માટે સ્વધર્માચરણમાં મરવું જ પરમ કલ્યાણકારી હોય છે. જ્યાંથી સાધન છૂટશે, શરીર મળતાં ફરી ત્યાંથી જ પ્રારંભ થશે. આત્મા તો અમર છે. (શરીર) વસ્ત્ર બદલવાથી તમારી બુદ્ધિ તો બદલાઈ નથી જતી. પોતાનાથી જેઓ આગળ છે તેમના જેવો સ્વાંગ સજવાથી સાધક ભયને પામશે. ભય પ્રકૃતિમાં હોય છે, પરમાત્મામાં નહિ. પ્રકૃતિનું આવરણ હજી વધુ ગાઢ થઈ જશે.

આ ભગવત્માર્ગમાં નકલનું બાહુલ્ય છે. 'પૂજ્ય મહારાજજી'ને એકવાર આકાશવાણી થઈ હતી કે 'અનસુઈયા' જઈને રહે; તો તેઓ જમ્મુથી ચિત્રકૂટ આવ્યા અને અનસુઈયાના ઘોર જંગલમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. ઘણા મહાત્માઓ ત્યાંથી આવજા કરતા હતા. એકે જોયું કે પરમહંસજી દિગંબર નિવાસ કરે છે. તેમનું સન્માન છે કે તરત જ તેમણે કૌપીન ફેંકી દીધું. દંડ-કમંડળ એક અન્ય મહાત્માને આપી દીધું અને દિગંબર થઈ ગયા. થોડા સમય પછી તેઓ આવ્યા તો જોયું પરમહંસજી લોકો સાથે વાતો પણ કરે છે, ગાળો પણ દે છે. મહારાજજીને આદેશ પણ અપાયેલો કે ભક્તોના કલ્યાણ અર્થે ભક્તોને ખખડાવે. આ માર્ગના પ્રવાસીઓ ધ્યાન રાખે મહારાજજીની નકલ કરીને તે મહાત્મા ગાળો પણ ભાંડવા લાગ્યા, પરંતુ સામેથી લોકો વિરોધ પણ કરવા લાગ્યા, ત્યાં કોઈ બોલતું નથી. અહીં તો સામા થાય છે.

બેએક વર્ષ પછી પાછા ફર્યા તો જોયું, પરમહંસજી ગાદી પર બિરાજેલા છે, લોકો પંખો નાખી રહ્યા છે, ચામર ઢોળી રહ્યા છે. તેમણે જંગલના જ એક ખંડેરમાં તખત મગાવ્યો, ગાદી બિછાવી, બે માણસોને ચામર ઢોળવાનું કામ સોંપ્યું દરેક સોમવારે મેદની જમાવવા લાગ્યા કે છોકરો જોઈએ તો પચાસ રૂપિયા અને છોકરી જોઈએ તો પચ્ચીસ રૂપિયા. પરંતુ '**उधरे अन्त न होई निबाहू**' એક મહિનામાં જ બે ટકાના થઈ

ચાલ્યા. આ ભગવન્માર્ગમાં નકલ સાથ નથી આપતી. સાધકે સ્વ-ધર્મનો જ અમલ કરવો જોઈએ.

સ્વધર્મ શું છે ? બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે સ્વધર્મનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું હતું કે સ્વધર્મનો વિચાર કરીને પણ તારે યુદ્ધ કરવું જોઈએ. ક્ષત્રિય માટે આના સિવાય કોઈ વધુ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. સ્વધર્મમાં અર્જુન ક્ષત્રિય જ છે. સંકેત કરવામાં આવ્યો કે અર્જુન ! જે બ્રાહ્મણ છે, વેદોનો ઉપદેશ તેના માટે ક્ષુદ્ર જલાશય સમાન છે, તું વેદોથી ઉપર ઊઠ અને બ્રાહ્મણ બન અર્થાત્ સ્વધર્મમાં પરિવર્તન સંભવ છે. ત્યાં વળી ફરી કહ્યું કે રાગદ્વેષને વશ ન થા, એને કાપ, સ્વધર્મ શ્રેયસ્કર છે. આનો એ આશય નથી કે અર્જુન કોઈ બ્રાહ્મણની નકલ કરીને એના જેવો વેષ પહેરી લે !

એક જ કર્મપંથને મહાપુરુષે ચાર શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કર્યો - નિકૃષ્ટ, મધ્યમ, ઉત્તમ, અતિ ઉત્તમ. આ શ્રેણીના સાધકોને ક્રમશઃ શુદ્ર, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ એવા નામ આપ્યા. ક્ષુદ્ર જેવી ક્ષમતા વડે કર્મનો આરંભ થાય છે, અને સાધનાક્રમથી એ જ માણસ બ્રાહ્મણ બની જાય છે. આનાથી પણ આગળ જ્યારે તે પરમાત્મામાં પ્રવેશ મેળવી લે છે ત્યારે — '**न ब्राह्मणो न क्षत्रियः न वैश्यो न शुद्र चिदानन्दरुप शिवः केवलोऽहम्**' તે વર્ણથી ઉપર જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ આ જ કહે છે : '**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं**' — ચાર વર્ણોની રચના મેં કરી. તો શું જન્મના આધારે મનુષ્યોના ભાગલા પાડ્યા ? ના. '**गुणकर्मविभागशः**' — ગુણના આધારે કર્મને વહેંચ્યું. કયું કર્મ ? શું સાંસારિક કર્મ ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, નહિ નિયત કર્મ ! નિયત કર્મ શું છે ? તે છે યજ્ઞની પ્રક્રિયા, જેમાં હોય છે, શ્વાસનો પ્રશ્વાસમાં હવન, પ્રશ્વાસનો શ્વાસમાં હવન, ઈન્દ્રિયસંયમનો શુદ્ધ અર્થ છે યોગસાધના એ આરાધના. આરાધ્ય દેવ સુધી પહોંચવાવાળી વિધિવિશેષ જ આરાધના છે. એ જ આરાધના કર્મને ચાર શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે. જેવી ક્ષમતાવાળો પુરુષ હોય, એણે તે જ શ્રેણીથી આરંભ કરવો જોઈએ, આ જ સૌના પોતપોતાના સ્વધર્મ છે. જો તે પુરોગામીઓની નકલ કરશે તો તેને ભય લાગશે. સર્વથા નષ્ટ તો નહિ થઈ

જાય. કારણ કે આમાં બીજનો નાશ નથી થતો. હા, તે પ્રકૃતિના દબાણથી ભયાક્રાન્ત, દીન-હીન અવશ્ય થઈ જશે. શિશુવયનો વિદ્યાર્થી સ્નાતકની કક્ષામાં બેસવા લાગે તો શું તે સ્નાતક થઈ જવાનો ? તે પ્રારંભિક વર્ણમાળાથી જ વંચિત થઈ જવાનો. અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે કે — માણસ પોતાના સ્વધર્મનું આચરણ કેમ નથી કરી શકતો ?

अर्जुन उवाच :

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

હે શ્રીકૃષ્ણ ! પછીથી આ પુરુષ જાણે બળજબરીથી ઘસડાતો હોય તેમ કોનો પ્રેર્યો પાપનું આચરણ કરે છે ? આપના મત અનુસાર કેમ નથી ચાલી શકતો ? આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

श्री भगवानुवाच

काम एष क्रोध एच रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्धयेनमिह वेरिणम् ॥३७॥

અર્જુન ! રજોગુણથી ઉત્પન્ન આ કામ અને આ ક્રોધ અગ્નિની જેમ ભોગ ભોગવવાથી ક્યારેય પણ તૃપ્ત ન થનારા મોટા પાપી છે. કામ, ક્રોધ, રાગ-દ્વેષના જ પૂરક છે, હમણાં મેં જેની ચર્ચા કરી હતી, આ વિષયમાં તું એને જ શત્રુ જાણ. હવે એમનો પ્રભાવ બતાવે છે —

धूमेनाव्रियते वह्नर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ અને મેલથી દર્પણ ઢંકાઈ જાય છે, જેમ ઓરથી ગર્ભ ઢંકાયેલો રહે છે, ઠીક તે જ પ્રકારે કામ-ક્રોધ વગેરે વિકારોથી આ જ્ઞાન પરાણે ઢંકાયેલું છે. લીલું લાકડું સળગાવવાથી ધુમાડો જ થાય. અગ્નિ હોવા છતાં તે જવાળાનું સ્વરૂપ પકડતો નથી. મેલથી ઢંકાયેલા દર્પણ પર જે પ્રમાણે પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ નથી થતું. ઓરના કારણે જેમ ગર્ભ ઢંકાયેલો રહે છે, તે જ પ્રમાણે આ વિકારો હોવાથી પરમાત્માનું જ્ઞાન થતું નથી.

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

હે કૌન્તેય ! અગ્નિની જેમ ભોગોથી કદી તૃપ્ત ન થનાર અને જ્ઞાનીઓના હંમેશના વેરી, આ કામથી જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે. અત્યારે તો શ્રીકૃષ્ણે કામ અને ક્રોધને બે શત્રુઓ કહ્યા. આ શ્લોકમાં તે માત્ર એક જ

શત્રુ — કામનું જ નામ લે છે. હકીકતમાં કામમાં ક્રોધનો અંતર્ભાવ છે. કાર્ય પૂરું થવાથી ક્રોધ સમાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ કામના સમાપ્ત થતી નથી. કામનાપૂર્તિમાં વ્યવધાન આવતાં જ ક્રોધ પુનઃ ઊભરાય છે. કામના અન્તરાલમાં ક્રોધ પણ સમાવિષ્ટ છે. આ શત્રુનો નિવાસ ક્યાં છે ? આને ક્યાં શોધીએ ? નિવાસ જાણી લેવાથી આને સમૂળગો નષ્ટ કરવામાં સગવડ રહેશે. આ વિશે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે —

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આનાં નિવાસસ્થાન કહેવાય છે. આ કામ મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરી જીવાત્માને મોહમાં નાખે છે.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

માટે હે અર્જુન ! તું પહેલાં ઇન્દ્રિયોને '**नियम्य**' સંયત કર. કારણ કે શત્રુ તો તેની અંદર જ સંતાયેલો છે. તે તમારા શરીરની અંદર છે. બહાર શોધવાથી તે ક્યાંય નહિ મળે. આ હૃદયપ્રદેશની, અંતર્જગતની લડત છે. ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા આ પાપી કામને જ માર. કામ સીધી રીતે પકડમાં નહિ આવે. માટે વિકારોના નિવાસસ્થાન પર જ ઘેરાવ કરો, ઇન્દ્રિયોને જ સંયત કરો.

પરંતુ ઇન્દ્રિય અને મનને સંયત કરવા ખૂબ મુશ્કેલ છે. શું આપણે આ કરી શકીશું ? આ વિશે શ્રીકૃષ્ણ તમારા સામર્થ્યને દર્શાવતાં પ્રોત્સાહિત કરે છે —

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

અર્જુન ! આ શરીરથી તું ઇન્દ્રિયો પર અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અને બળવાન જાણ. ઇન્દ્રિયોથી ઉપર મન છે. મન તેનાથી પણ બળવાન છે. મનથી ઉપર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી પણ સાવ ઉપર જે છે એ તારો આત્મા છે. તે જ તું છે. માટે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો નિરોધ કરવા તું સક્ષમ છે.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

આ રીતે બુદ્ધિથી ભિન્ન અર્થાત્ સૂક્ષ્મ અને બળવાન પોતાના આત્માને જાણીને, આત્મબળને સમજીને, બુદ્ધિ દ્વારા પોતાના મનને વશમાં કરી અર્જુન ! આ કામરૂપી દુર્જય શત્રુને માર ! પોતાની શક્તિને સમજીને દુર્જય શત્રુને તું માર ! કામ એક દુર્જય શત્રુ છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા એ આત્માને મોહિત કરે છે, તો પોતાની શક્તિને સમજીને, આત્માને બળવાન સમજીને કામરૂપી શત્રુને માર. કહેવાની જરૂર નથી કે આ શત્રુ આન્તરિક છે અને યુદ્ધ પણ અંતર્દેશમાં જ છે.

નિષ્કર્ષ :

મોટા ભાગના ગીતાપ્રેમી વ્યાખ્યાનકારોએ આ અધ્યાયને '**कर्मयोग**' નામ આપ્યું છે. તેમણે કર્મના મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી તેમાં કર્મ વિશે જિજ્ઞાસા જાગ્રત કરી અને —

આ અધ્યાયમાં તેમણે કર્મને પરિભાષિત કર્યું કે યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. નક્કી છે કે યજ્ઞ કોઈ નિર્ધારિત દિશા છે. તેના સિવાય કોઈ પણ ક્રિયા કરીએ તો તે આ લોકોનું બંધન છે. શ્રીકૃષ્ણ જેને કહે છે — તે કર્મ '**मोक्ष्यसेऽशुभात्**' સંસારબંધનથી છુટકારો દેવડાવનાર કર્મ છે.

શ્રી કૃષ્ણે યજ્ઞની ઉત્પત્તિ બતાવી. તે શું આપે છે ? તેની વિશેષતાઓનું વર્ણન કર્યું. યજ્ઞ કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો. તેમણે કહ્યું કે આ યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. જેઓ તેમ નથી કરતા તેઓ પાપી, આરામની ઇચ્છાવાળા વ્યર્થ જીવન જીવે છે. અગાઉના મહર્ષિઓ પણ તે કરીને જ પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પામ્યા છે.તે આત્મતૃપ્ત છે. તેમના માટે કર્મની આવશ્યકતા નથી છતાં પણ પાછળવાળાઓના માર્ગદર્શન માટે તેઓ યોગ્ય પ્રકારે કર્મમાં લાગ્યા રહે છે. આ મહાપુરુષો સાથે શ્રી કૃષ્ણે પોતાની સરખામણી કરી કે મારે પણ હવે કર્મ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, પરંતુ હું પણ પાછળ વાળાઓના હિત માટે જ કર્મમાં રચ્યો રહું છું. શ્રી કૃષ્ણે પોતાનો સ્પષ્ટ પરિચય આપ્યો કે તે પણ એક યોગી હતા.

તેમણે કર્મમાં પ્રવૃત્ત સાધકોને ચલાયમાન નહિ કરવાનું કહ્યું, કેમ કે કર્મ કરીને જ તે સાધકે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે. જો નહિ કરે તો તે નષ્ટ થઈ

જશે. આ કર્મ માટે ધ્યાનસ્થ થઈ યુદ્ધ કરવાનું છે. આંખ બંધ હોય, ઇન્દ્રિયોના નિરોધથી કર્મનો નિરોધ થાય તો યુદ્ધ કેવું ? તે સમયે કામ, ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ બાધક બને છે. આ વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓનો પાર પામવો તે જ યુદ્ધ છે. આસુરી સંપત્તિ, કુરુક્ષેત્ર, વિજાતીય પ્રવૃત્તિને ધીરે ધીરે કાપતા જઈ ધ્યાનસ્થ થતા જવું તે જ યુદ્ધ છે. હકીકતમાં ધ્યાનમાં જ યુદ્ધ છે. આ જ આ અધ્યાયનો સારાંશ છે, જેમાં કર્મ ન બતાવ્યું, ન યજ્ઞ. જો યજ્ઞ સમજાઈ જાય તો કર્મ સમજમાં આવશે. હજી તો કર્મને સમજાવવામાં જ આવ્યું નથી.

આ અધ્યાયમાં ફક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાપુરુષના પ્રશિક્ષણાત્મક ભાગ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ તો ગુરુજનો માટે ફક્ત નિર્દેશ છે. તેઓ (કર્મ) ન કરે તોપણ તેમને કાંઈ ક્ષતિ નથી અને તેમ નહિ કરવામાં તેમને પોતાનો કોઈ લાભ પણ નથી, પરંતુ જે સાધકોને પરમ ગતિ હજુ સાધ્ય કરવાની ઝંખના છે, તેમના માટે કશું વિશેષ કહ્યું નથી તો આ '**कर्मयोग**' કેવી રીતે છે ? કર્મનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ નથી કે જે કરી શકાય કેમ કે — યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે, હજી સુધી તેમણે ફક્ત એટલું જ બતાવ્યું છે. યજ્ઞ તો બતાવ્યો નથી ! કર્મનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ ક્યાં છે ? હા, યજ્ઞનું યથાર્થ ચિત્રણ ગીતામાં અહીં જ મળે છે.

સંપૂર્ણ ગીતા પર નજર નાખીએ તો બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે શરીર નાશવાન છે. તેથી યુદ્ધ કર. ગીતામાં યુદ્ધ માટે આ જ મુખ્ય કારણ બતાવ્યું છે. આગળ જ્ઞાનયોગના સંદર્ભમાં ક્ષત્રિયોને માટે યુદ્ધ જ કલ્યાણનું એકમાત્ર સાધન બતાવ્યું છે અને કહ્યું કે આ બુદ્ધિ તારા માટે જ્ઞાનયોગના વિષયમાં કહી છે. કઈ બુદ્ધિ ? એ જ કે હાર અને જીત બંને દૃષ્ટિમાં લાભ છે તેવું સમજીને યુદ્ધ કર. પછી ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે યોગમાં સ્થિત રહીને હૃદયમાં રહેલા પોતાના આ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપી નાખ. તે તલવાર યોગમાં છે. અધ્યાય પાંચથી દસ સુધી યુદ્ધ વિશે ચર્ચા સુધ્ધાં કરી નથી. અગિયારમા અધ્યાયમાં ફક્ત એટલું કહ્યું કે, આ શત્રુઓ મારા દ્વારા મારી નખાયેલ છે. તું નિમિત્ત બનીને માત્ર ઊભો રહે. યશને પ્રાપ્ત કર. તે તારા માર્યા સિવાય પણ મારેલા છે. પ્રેરક થઈ જશે. તું આ મડદાંઓને જ માર.

પંદરમા અધ્યાયમાં સંસાર સુવિરૂઢ મૂળવાળા પીપળાના વૃક્ષ જેવો કહ્યો છે, જેને અસંગતતારૂપી શસ્ત્ર દ્વારા કાપીને પરમ પદને શોધવાનો નિર્દેશ મળ્યો. આગળના અધ્યાયમાં યુદ્ધનો ઉલ્લેખ નથી. હા, અધ્યાય સોળમાં અસુરોનું ચિત્રણ અવશ્ય છે, જે નરકગામી છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં યુદ્ધનું વિશદ ચિત્રણ છે. શ્લોક ૩૦થી શ્લોક ૪૩ સુધી યુદ્ધનું સ્વરૂપ, તેની અનિવાર્યતા, યુદ્ધ ન કરવાવાળાનો વિનાશ, યુદ્ધમાં મરી જનાર શત્રુઓનાં નામ, તેમને મારવા માટે પોતાની શક્તિનું આહ્વાન અને તેમને કાપીને ફેંકી દેવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. આ અધ્યયમાં શત્રુ અને શત્રુનું આંતરિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે. જેના વિનાશની પ્રેરણા આપવામાં આવી છે. તેથી -

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'शत्रुविनाशप्रेरणा' नाम तृतियोऽध्याय ॥ ३ ॥

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ તથા બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં 'શત્રુ-વિનાશ-પ્રેરણા' નામનો ત્રીજો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद् भगवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'शत्रुविनाशप्रेरणा' नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥'

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય 'યથાર્થ ગીતા'માં 'શત્રુ વિનાશ પ્રેરણા' નામનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥